

SUG'D TARIXIDA AYOLLAR ROLI VA NIKOH MASALALARI

Xolmo'minova Lobar

Samarqand davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar fakulteti, tarix yo'nalishi
4-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20741022>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk o'rta asrlar Sug'd jamiyatida ayollarning ijtimoiy-huquqiy holati, ularning oiladagi o'rni va nikoh munosabatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Mug' tog'idan topilgan sug'diy nikoh shartnomalari (xususan, Nov. 4 hujjati) xizmat qiladi. Maqolada ajrim jarayonida ayollarning iqtisodiy huquqlari, mulkiy daxlsizligi va ijtimoiy himoyasi masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Sug'd va islom davri nikoh huquqi o'rtasidagi farqli va o'xshash jihatlar qiyosiy tahlil qilinib, Sug'd sivilizatsiyasining o'ziga xos huquqiy xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Sug'd, Mug' tog'i, nikoh shartnomasi, ayollar huquqi, ajrim, mahr, zardushtiylik, ijtimoiy mavqe.

Sug'd — Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini o'z ichiga olgan, ilk o'rta asrlarda (V–VIII asrlar) o'ziga xos shahar-davlatlar tizimi sifatida rivojlangan tarixiy-madaniy hudud bo'lib, savdo yo'llaridagi markaziy o'rni tufayli yuksak huquqiy va ijtimoiy madaniyatga ega bo'lgan. Mug' tog'idan (hozirgi Tojikiston, Yagnob daryosi vodiysi) 1933-yilda topilgan sug'diycha hujjatlar arxivi — xat-xabarlar, xo'jalik bitimlari va nikoh shartnomalari — bu davr ijtimoiy hayotini, jumladan ayollarning huquqiy maqomini o'rganishda asosiy yozma manba hisoblanadi.

Sug'd jamiyatida ayollarning o'rni va nikoh masalalari o'rta asr Sharqining eng qiziqarli va huquqiy jihatdan rivojlangan mavzularidan biri hisoblanadi. Mug' tog'i arxivi shuni ko'rsatadiki, bu yerda ayollar ko'plab qo'shni madaniyatlarga qaraganda ancha keng huquqlarga ega bo'lgan: ular mulkdor, shartnoma tuzuvchi va ajrim jarayonida tashabbuskor tomon sifatida ishtirok etishi mumkin edi.

Sug'd ayollari nafaqat uy bekasi, balki mulkdor va shartnoma tuzuvchi subyekt sifatida ham ishtirok etgan. Ular shaxsiy mulkka ega bo'lishi, uni sotishi yoki meros qoldirishi mumkin edi. Nikoh shartnomalarida ayolning roziligi muhim o'rin tutgan, ayol kishi xo'jalik ishlarida erining teng huquqli sherigi sifatida ko'rilgan.

Diniy hayotda ham ayollar erkaklar bilan bir qatorda ishtirok etgan. Sug'diy ayollar orasida eng mashhur ma'buda — hosildorlik, sevgi va urush ma'budasi hisoblangan Nana (Nanaya) bo'lgan. Panjikent devoriy suratlarida ayollarning

Nana haykali oldida ibodat qilayotgani yoki uning sharafiga o'tkazilayotgan bayramlarda qatnashayotgani tez-tez tasvirlangan.

Sug'dliklarda nikoh asosan yozma shartnoma asosida qurilgan. Sug'd nikoh shartnomalari orasida eng mukammali va bizgacha yaxshi saqlanib kelgani Mug'tog'idan topilgan B-4 (Nov. 4) hujjati hisoblanadi. Bu shartnoma milodiy 710-yilda tuzilgan bo'lib, unda Ut-tegin ismli shaxs va Dugdugon ismli ayolning nikoh shartlari bayon etilgan.

Ushbu hujjatda er o'z zimmasiga quyidagi majburiyatni oladi: *“Men, Ut-tegin, Dugdugonni o'zimga xotinlikka qabul qilib, uni e'zozlashga, kiyintirishga, boqishga va bezashga va'da beraman. Uni xuddi aslzoda ayollardek ehtiromda saqlayman, unga nisbatan yomon munosabatda bo'lmayman.”*

Matn juda huquqiy va rasmiy uslubda yozilgan (sug'dcha: “k rty” — “agar shunday bo'lsa”, “tywty” — “u holda...”), bu Sug'd sivilizatsiyasida huquq madaniyatining naqadar yuqori bo'lganidan dalolat beradi.

Shartnomaga ko'ra, nafaqat er, balki xotin ham ajrashish tashabbusi bilan chiqishi mumkin bo'lgan — bu o'sha davr uchun noyob holat edi. Ajrim yuz berganda quyidagi oqibatlar kelib chiqqan:

- Erning tashabbusi bilan ajrim. B-4 hujjatida belgilanganidek: “Agar men, Ut-tegin, uni o'z ixtiyorim bilan haydasam yoki boshqa xotin olsam, men unga 30 ta sof kumush dirham (tovon puli) to'lashim shart. Shuningdek, uning barcha shaxsiy kiyimlari, taqinchoqlari va u bilan kelgan mulkni sog'-omon qaytarib berishim lozim.”

- Ayolning tashabbusi bilan ajrim. Sug'd huquqida ayol ham nikohni bekor qilishga haqli edi: “Agar Dugdugon erini tark etishni xohlasa va boshqa uning xotini bo'lishni istamasa, u o'z ozodligini oladi. Bunday holatda u o'zi bilan kelgan mulkning bir qismini qoldirishi yoki shartlashilgan jarimani to'lab, o'z yo'liga ketishi mumkin.”

- Iqtisodiy himoya. Er to'laydigan 30 dirham o'sha davr uchun katta mablag' bo'lib, ayolning keyingi hayoti uchun “ijtimoiy sug'urta” vazifasini o'tagan.

- Monogamiya tendensiyasi. Shartnomada “boshqa xotin olsam, jarima to'layman” shartining mavjudligi, o'sha davr Sug'd jamiyatida ko'p xotinlikka iqtisodiy cheklovlar qo'yilganini ko'rsatadi.

- Bolalar taqdiri. Odatda bolalar otaning qaramog'ida qolgan, biroq ona ularni ko'rish va ma'lum hollarda tarbiyalash huquqini saqlab qolgan.

- Ozodlik maqomi. Ajrashgan ayol “ozod ayol” maqomini saqlab qolgan va qayta turmush qurish huquqiga ega bo'lgan.

Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, *"Sug'd nikoh tizimi o'zining shartnomaviy tabiati bilan ajralib turadi. Bu tizimda ayol kishi passiv obyekt emas, balki huquqiy subyekt hisoblangan. Ajrim holatlarida moddiy tazyiqlarning belgilanishi oila mustahkamligini himoya qilish bilan birga, ayolning ijtimoiy xavfsizligini ham kafolatlagan."*

Zardushtiylik an'anasiga ko'ra, oila qurish va farzand ko'rish ilohiy vazifa sanalgan, shuning uchun ayolning jamiyatdagi o'rni ona va oila o'chog'ini saqlovchisi sifatida yuksak qadrlangan. Sug'diy ayollar vafot etganidan so'ng, ularning suyaklari maxsus ossuariylarga (suyakdonlarga) solib ko'milgan; ossuariylardagi bezaklar ayolning diniy dunyoqarashi va keyingi dunyo haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan.

Markaziy Osiyo oila huquqi tarixini o'rganishda islomgacha bo'lgan sug'd sivilizatsiyasi va undan keyingi islomiy davr nikoh hujjatlarining o'zaro qiyosiy tahlili muhim ahamiyatga ega. Ushbu ikki davrga oid huquqiy normalar o'rtasida xotin-qizlarning ijtimoiy-huquqiy maqomi, mulkiy huquqlari va oilaviy munosabatlardagi o'rni borasida jiddiy farqlar hamda o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

Sug'd huquq tizimida (VIII asrgacha) ayol kishi nikoh shartnomasini tuzishda to'laqonli mustaqil tomon (huquq subyekti) sifatida ishtirok etgan va o'z taqdirini belgilashda keng huquqlarga ega bo'lgan. Islom huquqida (shariat normalariga ko'ra) esa nikoh bitimi — Nikohnoma tuzilayotganda ayolning roziligi shart bo'lsa-da, bitim jarayonida ko'pincha uning manfaatlarini himoya qiluvchi rasmiy vakil — "valiy" (vasiy) ishtirok etishi talab etiladi. Bu esa ikki davrda ayolning huquqiy mustaqillik darajasi turlicha bo'lganidan dalolat beradi.

O'zaro oilaviy munosabatlarni qonuniy yakunlash masalasida sug'd nikoh shartnomalarida gender tenglik tamoyillariga yaqinroq normalar amal qilgan. Ya'ni, er ham, xotin ham bir xil asoslarda oilani bekor qilish va ajrashish tashabbusi bilan chiqish huquqiga ega bo'lgan. Islom oila huquqida esa asosiy va mutlaq taloq huquqi erkak kishiga berilgan. Ayol kishi faqat ma'lum bir sabablarga ko'ra yoki o'z mahrini qaytarib berish (yoxud ma'lum mulkiy voz kechish) evaziga — "xul" instituti orqali ajrashish istagini amalga oshirishi mumkin bo'lgan.

Mulkiy munosabatlar va kafolatlar. Har ikki davr huquqiy hujjatlarida ham ayolning mulkiy manfaatlarini jiddiy himoya qilingan bo'lsa-da, ularning iqtisodiy mexanizmlari farqlanadi. Sug'd bitimlariga ko'ra, oila buzilgan taqdirda er xotiniga alohida jarima yoki tovon to'lashi shart bo'lgan, shuningdek, ayolning

shaxsiy mulki daxlsiz hisoblangan. Islom davri nikohnomalarida esa ayolning moddiy ta'minoti va kelajakdagi iqtisodiy mustaqilligining bosh kafolati sifatida "mahr" tushunchasi joriy etilgan. Mahr nikoh jarayonida belgilangan va to'liq ayolning mutlaq shaxsiy mulki hisoblangan daxlsiz iqtisodiy huquqdir. Nikoh tizimida ko'p xotinlikka munosabat masalasida ham ushbu hujjatlar o'zaro farqlanadi. Sug'd nikoh shartnomalarida ko'pincha "erkak kishining faqat bitta xotin bilan yashashi" haqida qat'iy talab qo'yilgan. Agar er ushbu majburiyatni buzsa, u birinchi xotiniga juda katta miqdorda moddiy jarima to'lashga majbur bo'lgan. Islom huquqida esa erkaklarga shariat qonunlari bo'yicha to'rttagacha uylanishga ruxsat berilgan, biroq buning majburiy sharti sifatida xotinlar o'rtasida mutloq moddiy va ma'naviy adolatni o'rnatish talabi yuklatilgan.

Nihoyat, ushbu ikki hujjat turi nikohning ijtimoiy mohiyatini turlicha ifodalaydi. Sug'd nikoh shartnomasi mohiyatan ko'proq ikki tomon o'rtasidagi iqtisodiy, huquqiy va fuqarolik ittifoqi (shartnomasi) xarakteriga ega bo'lgan. Islom davri nikohnomasi esa nafaqat ijtimoiy-huquqiy bitim, balki bir vaqtning o'zida ham diniy ibodat, ham muqaddas ma'naviy ittifoq darajasida talqin etilgan.

Sug'd shartnomalarida (masalan, Mug' tog'i hujjatlarida) ayol kishi o'z xohishi bilan nikohni bekor qilishi va bunda eridan ma'lum miqdorda moddiy kafolat olishi mumkin bo'lgan. Islom huquqida (fiqh) esa ayolning ajrashish huquqi muayyan shartlar (erining nuqsoni, nafaqa bermasligi va h.k.) bilan cheklangan yoki iqtisodiy kompensatsiya — mahrdan voz kechish ("xul") — evaziga amalga oshirilgan.

Sug'diy nikoh bitimlarida erkakning zimmasiga boshqa ayolga uylanmaslik majburiyati yuklatilgan va bu shart buzilsa, er xotiniga katta miqdorda jarima to'lashi shart bo'lgan. Bu Sug'd jamiyatida amalda monogamiya ustuvor bo'lganini ko'rsatadi. Islomiy nikohlarda esa ko'p xotinlik qonuniy ruxsat etilgan, ammo shartnomada kelishilsa, ayol kishi eriga ikkinchi xotin olmaslik shartini qo'yish huquqiga ega bo'lgan. Sug'dliklarda ajrim uchun to'lanadigan tovon puli (jarima) nikoh buzilgan paytda urning aybiga ko'ra to'langan. Islomiy nikohda esa mahr nikoh tuzilayotgan paytdayoq belgilanadi va u, ajrim bo'lishidan qat'i nazar, ayolning mutlaq haqi hisoblanadi — bundan faqat ayolning o'zi rozilik bilan voz kechishi mumkin.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ilk o'rta asrlar Sug'd jamiyatida ayollarning huquqiy maqomi o'sha davr Sharq mintaqalariga xos an'anaviy modeldan ancha farq qilgan. Mug' tog'i arxividagi B-4 (Nov. 4) nikoh shartnomasi ayolning mulkiy daxlsizligi, ajrashish tashabbusiga haqliligi va ajrim chog'ida iqtisodiy himoyasi kafolatlangan huquqiy tizimni aks ettiradi.

Sug'd va islom davri nikoh huquqini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ikki tizim ham ayolni ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan himoya qilishga intilgan, biroq buning mexanizmlari farq qiladi: Sug'd huquqida bu tovon puli va shartnomaviy jarimalar orqali, islom huquqida esa mahr instituti orqali ta'minlangan. Shu bilan birga, Sug'd jamiyatidagi shartnomaviy monogamiya talabi va ayolning ajrashish tashabbusidagi keng huquqlari, mintaqaning o'ziga xos liberal huquqiy madaniyatidan dalolat beradi. Bu mavzu Markaziy Osiyo ayollari tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib qolmoqda va kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лившиц В. А. Согдийский брачный контракт // Средняя Азия в древности и средневековье. – Москва: Наука, 1977. – С. 56-61.
2. Sogdian Documents from Mt. Mug. Vol. II: Legal Documents and Letters / Translation and commentary by V. A. Livshits. – Moscow: Oriental Literature Publishing House, 1962.
3. G'afurov B. G'. Tojiklar: Eng qadimgi davrdan so'nggi o'rta asrlargacha bo'lgan tarix. – Toshkent: Sharq, 2012.
4. Jumayev A. S. O'zbekiston oila huquqi tarixi: islomgacha va islomdan keyingi davr huquqiy normalarining evolyutsiyasi – Toshkent, 2020

